

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Микола Бривко,

*науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника
«Биківнянські могили»*

Висвітлюються політичні репресії учителів УРСР періоду 1920-1930-х років на підставі вивчення архівно-кримінальних справ репресованих учителів й інших документальних джерел та розкриваються основні методи політичних репресій проти учителів як однієї з провідних соціальних верств населення, що формує українську націю.

Ключові слова: *політичні репресії, учителя, чистка, архівно-кримінальна справа, 1920-1930 рр., УРСР.*

The political repressions of teachers of the USSR in the period 1920-1930 on the basis of the study of archival and criminal cases of repressed teachers and other documentary sources are covered and the main methods of political repressions against teachers as one of the leading social groups forming the Ukrainian nation are revealed.

Keywords: *political persecution, repression, teacher, purge, archival-criminal case, 1920-1930, USSR.*

Політичні репресії більшовицької влади проти власного народу були складовою частиною радянського тоталітарного режиму протягом усього його існування. Та найбільшу недовіру більшовики завжди мали до української інтелігенції, відносилось це і до учителів шкіл. Таке ставлення слугувало обґрунтуванням і однією з причин політичних репресій з боку радянської влади щодо багатьох учителів шкіл 1920-1930-х років, які були представниками інтелігенції. У той же час учителя мали велику цінність для радянської влади, бо виконували окрім навчальних завдань, велику долю виховної роботи, і насамперед ідеологічно-пропагандистську роботу серед населення.

Тому, метою даної роботи є виокремити та проаналізувати основні методи політичних репресій учителів УРСР 1920-1930-тих років ґрунтуючись на вивченні архівно-кримінальних справ репресованих учителів та інших документальних джерел.

Розглядаючи історіографічний дискурс, котрий розкриває стан наукового дослідження, можна констатувати, що питання вивченості політичних репресій учителів УРСР у 1920-1930-х роках як соціально-професійної групи, комплексно не охоплювало усі аспекти повністю. Тема сталінського терору освітян висвітлювалася переважно у загальному контексті вивчення історії політичних репресій на території УРСР, або розглядалося у персональному вимірі (стосовно окремих особистостей, навчальних закладів чи регіонів). Серед найбільш відомих можна назвати монографію В. Марочка й Г. Хілінга [12], або дослідження Журецького Я. й Шитюка М. [8], Мандрика Я.І. [11], Гренченка Г.Є. [5], Бриноша І.В. і Петровського Е.В. [1] та чимало інших напрацювань. У цих виданнях, досліджуються не тільки доля репресованих учителів шкіл, а вивчалися конкретні приклади фальсифікацій справ репресованих, автори намагалися виокремити методи й механізми, що застосовувалися радянською владою для політичних репресій проти освітян.

Та у той же час, сьогодні ще можна констатувати той факт, що більшість досліджень однобічно висвітлювали тему політичних репресій учителів шкіл, переважно зосереджуючись на висвітленні їх долі і наводячи конкретні приклади звинувачень. Автори не намагалися комплексно розглянути увесь механізм політичних репресій проти вчителів у 1920-1930-х роках через об'єктивні і суб'єктивні причини. А тому тема політичних репресій учителів

як соціальної, професійної групи населення УРСР, методи й механізми їх репресування радянською владою є невичерпною та потребує більш глибого дослідження.

Із покладанням на учителів великих надій як на інструмент пропаганди більшовицької політики та активних учасників усіх заходів радянської влади по знищенню української інтелігенції. Учитель завжди був під пильним наглядом. Ті, хто був незгоден, критикував владу або вирізнявся соціально-класовим походженням, неминуче підпадали під різні політичні переслідування й репресії. Академік С. Єфремов у своєму щоденнику 25 січня 1928 року писав: «Черговий пароксизм – вишукування по школах поповичів і попівен і викидання їх. Такого ще не бувало. Шпінство, висліджування і доноси, доноси, доноси... Це, розуміється, не шовінізм, – це слугування пролетаріятові!» [7, с. 728].

Аналізуючи архівно-кримінальні справи репресованих учителів, нормативно-розпорядчі та директивні документи радянських урядових та партійних органів, можна зробити певний умовний поділ методів, що найчастіше використовувалися радянськими органами влади.

Найбільш поширеним методом, котрий застосовувався переважно органами ДПУ-НКВС, був метод створення «фальшивих» антирадянських контрреволюційних організацій: «шпигунських», «націоналістичних», «троцькістських», «шкідницьких», «куркульських», склад яких був або повністю з учителів, або на чолі з учителем. Причину такої тенденції можна вбачати у спробах офіційного пояснення репресій в країні, що подавалися офіційною пропагандою як боротьба з «ворогами народу».

Вже у 1920 році було заарештовано 12 членів Всеукраїнської учительської професійної спілки, звинувативши їх в керівній ролі у повстанському русі та причетності до петлюрівського руху. Та у ході слідства репресивні органи фактично підтвердили відсутність доведеної вини учителів, але використали політичний мотив, і у більшості випадків засудили заарештованих до заслання в концтабори (наприклад, Цимбала Івана Федоровича, учителя київської школи) [2, т. 15, арк. 343]. Схожі організації ліквідовувалися по всій радянській Україні. Наприклад у 1923 році у Кременчуцькому районі в містечку Градизьку «Гурток виховання нації» на чолі з учителем Голиком Романом Якимовичем [3, т. 1, арк. 43] тощо.

Зазначена «контрреволюційна організація», як і тисячі інших, були лише прообразами масштабніших фальсифікацій і вигадок з боку співробітників ДПУ-НКВС у майбутньому. Проте в наведених прикладах можна побачити певну закономірність, зокрема, що у більшості справ не містилось жодної ґрунтовної «доказової бази». Унаслідок чого частину звинувачених звільнювали, інші – отримували невеликі покарання.

Проте із зміцненням сталінського тоталітарного режиму кількість міфічних «контрреволюційних організацій», і відповідно боротьба з ними, зростала. А від так, кількість звинувачених осіб, як і кількість фактів фальсифікацій і зловживань з боку працівників НКВС, зросли у тисячі разів.

Так, наприклад, на думку працівників НКВС, у Бориспільському районі ще у 1936 році була створена «польська націоналістична організація», головним завданням котрої було: «А) підняття збройного повстання проти радянської влади під час війни Польщі проти СРСР й відторгнення України від СРСР та приєднання її до Польщі; Б) проведення пораженьської агітації проти радянської влади серед населення» [17, т. 1, арк. 198]. За цією справою було заарештовано 9 осіб, серед них – директор неповної середньої школи с. Дударків Бориспільського району, Героя України (посмертно) Івчук Василь Якович (1887 р.н.) та учитель тієї ж школи Гайдамак Наум Кіндратович (1894 р.н.). Власне зізнання заарештованого В. Івчука перетворилися на докази обвинувачення і на

засіданні трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР було ухвалено рішення про розстріл Івчука Василя Яковича [17, т. 1, арк. 181]. Щодо, Наума Кіндрагійовича, він на допитах заперечував свою участь в контрреволюційній повстанській організації та антирадянській діяльності [9, т. 1, арк. 154-155] і на засіданні трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР був засуджений на 10 років заслання до таборів [17, т. 1, арк. 181]. Та не всім так щастило, як Гайдамаку Н.К.

Іншим методом, який був логічним продовженням і слугував і як психологічний тиск, і як ідеологічно-пропагандистським прикладом, це проведення так званих «показових» судових процесів. Цей метод використовували задля нарощування та обґрунтування масових репресивних акцій проти численних вигаданих груп «троцькістів», «шкідників» та «ворогів народу», заради демонстрації населенню наявної «небезпеки» та руйнування найменшого рівня довіри людей одне до одного.

Одним із перших документів, що започаткував систему показових судових процесів, вважається спеціальна Інструкція ЦК КП(б)У «Постановка показових процесів» від 16 липня 1921 р. [6, арк. 32]. Схожою за змістом була наприклад постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про процес у справі Пятакова, Радека, Сокольнікова, Серебрякова й інших» напередодні березневого Пленуму ЦК ВКП(б) 22 січня 1937 року [10, арк. 54].

Серед гучних показових процесів, в яких звинувачували учителів, найбільш резонансним і відомим є політичний судовий процес «Спілки визволення України» («СВУ»). 19 квітня 1930 року Верховним судом УРСР за «контрреволюційну діяльність» і участь у «СВУ» було засуджено до різних термінів 10 учителів та директор середньої школи [110, с. 15]. Насамперед, це вчителі 1-ї української трудової школи імені Т. Г. Шевченка у Києві на чолі з відомим педагогом В. Ф. Дурдуківським. За «свідченнями» звинувачених учителів їх школа була: «розплідником націоналістичних, шовіністичних ідей» [13, с. 2] та проводила: «класово буржуазне виховання» [9, с. 2].

Методом політичних репресій учителів слугувало і так звані «чистки», що виявлялися у перевірці соціального походження, з послідуочим звільненням або арештом. Чи не вперше у 1923 році відбувалася така перевірка - «чистка» освітян з метою позбавлення учительства «від найбільш злісних елементів, які творили в стінах школи контрреволюцію» [4, с. 37].

А у лютому 1930 року Управління соціального виховання Наркомату освіти УРСР спрямувало до всіх окружних інспектур народної освіти обіжник із назвою «Про чистоту вчительських лав», де закликали не допускати «засміченість вчительських лав чужим і ворожим елементом» [15, с. 47]. Як наслідок цього ми бачимо подальші звільнення та репресії великої кількості учителів і викладачів.

Політичні переслідування відбувалися і в наслідок проведення «атестації», яка фактично перетворилася на ще один метод політичних репресій учителів на професійному ґрунті. 10 квітня 1936 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) зобов'язали Народні комісаріати освіти республік до 1 серпня 1938 року провести атестацію учителів [15, с. 59]. У підсумку за 1936/1937 рік із 162 тисяч учителів атестацію пройшли 95602 особи, з них тільки 9347 надано було звання вчителя, 82894 – допущені до викладання і 3361 особи заборонили працювати в школі [14, с. 24].

Безпосереднім наслідком такого відношення до учителів і такої політики в цілому була постійна нестача у закладах освіти кваліфікованих учителів. Загалом підрахувати кількість репресованих в УРСР вчителів на сьогодні достеменно неможливо. На думку Стрижак Є., в Україні у 1930-х роках репресовано або зазнало політичних переслідувань біля 20 тисяч учителів й професорсько-викладацького складу середньо-спеціальної й вищої школи [16, с. 60]. Проте ці данні не є повними, а цифри – орієнтовні.

Таким чином, аналізуючи архівні, архівно-кримінальні справи репресованих учителів, інші документальні джерела ми бачимо не тільки абсурдність звинувачень, які висували жертвам більшовицького режиму, а й нехтування органами влади прав людини. Фактично ми спостерігаємо використання різних методів й засобів політичних репресій проти учителів як одного з соціальних класів населення УРСР і найбільш свідомого представника української інтелігенції.

А відтак подальше вивчення цієї теми має ґрунтуватись на різноманітних документальних джерелах. Що дасть змогу, використовуючи комплексний підхід, не тільки висвітлити факти фальсифікування НКВС звинувачень, що стане додатковим штрихом до уявлень науковців про діяльність радянських репресивних спецслужб, а й дослідити більш глибоко методи і механізми здійснення політичних репресій щодо учителів шкіл, уточнити біографічні відомості тощо.

Література

1. Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: А.В. Ковальчук та ін. – Одеса: СМІА, 2006. – 224 с.
2. ГДА СБУ. – Фонд 6, опис 1, справа 73878фп
3. ГДА СБУ. – Фонд 13, справа 420
4. Глинский А. К предстоящей проверке учительства. // Коммунистический путь. – 1923. – № 2-3. – С. 37-39
5. Гренченко Г.Є. Репресовані освітяни Чернігівщини. – Чернігів: Обл. товариство «Прогрес» імені Т. Шевченка, 2003. – 150 с.
6. Державний архів Донецької області. – Фонд 1п, опис 1, справа 372
7. Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. – 848 с.
8. Журецький Я.І., Шитюк М.М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. – Миколаїв: б.в., 1994. – 69 с.
9. Кільколик С., Фільштинська А. СБУ в боротьбі за дітей. // Комуніст. – 1930. – 17 березня (№ 75). – С. 2
10. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. –М.: МФД, 2004. – 736 с.
11. Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). // Проблеми освіти. – 1996. – Випуск 5. – С. 121-126
12. Марочко В., Хіліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.
13. На позиціях воєнничого націоналізму. // Комуніст. – 1930. – 23 березня (№ 81). – С. 2
14. Редько Ф. До підсумків атестації вчителів. // Комуністична освіта. – 1938. – № 11. – С. 24-29
15. Стрижак Є. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920-1930-х років. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дисс. ... канд. іст. наук. – Черкаси: Черкаський державний технологічний університет, 2007. – 200 с.
16. Стрижак Є. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С.Г., 2007. – 72 с.
17. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис 1, справа 48162фп